

3. Landhelgissamningurinn 1901 og landhelgismál fram að seinna stríði

Sigurlaugur Ingólfsson

Í þessum kafla verður einkum fjallað um hinn umdeilda landhelgissamning frá 1901, eflingu gæslu í landhelgi Íslands á þriðja og fjórða áratug 20. aldar og að lokum tilraunir Íslendinga til að fá samþykkt alþjóðasamfélagsins fyrir friðun Faxaflóa undir lok fjórða áratugarins.

Þann 24. júní árið 1901 undirrituðu Bille sendiherra Dana á Bretlandi og utanríkisráðherra Breta, Lansdowne lávarður, samning um þriggja mílna landhelgi undan ströndum Íslands og þá firði og flóa þar sem skemmra var á milli annesja en tíu sjómílnur. Síðasti hluti sammingsins útilokaði þar með Faxaflóasvæðið, auk annara flóa og fjarða. Taka skal það fram að þótt samningurinn hafi aðeins náð til Breta, þá mun hann hafa verið virtur af öðrum þjóðum, sem höfðu möguleika á að gangast undir hann, en gerðu ekki. Jón Þ. Þór telur líklega útskýringu á því, af hverju aðrar þjóðir gengust undir skilmála hans, vera „að öðrum kosti hefðu Danir getað krafist þess að gagnvart þeim giltu eldri ákvæði um enn víðáttumeiri landhelgi.”¹

Íslenskir fræðimenn hafa oft málað heldur dökka mynd af landhelgissamningnum 1901. Hann hefur verið uppnefndur nauðungarsamningur og þar fram eftir götunum. Danir eru sakaðir um að hafa fyrirgert rétti okkar Íslendinga til víðari landhelgi líkt og tíðkaðist fyrr á öldum. Gunnlaugur Þórðarson sagði m.a.: „Íslendingar voru þá undirokuð þjóð, sem vegna smæðar, fátæktar og af öðrum ástæðum gátu engin afskipti haft af þessum málum.”²

Björn Þorsteinsson ritaði á áttunda áratugnum bók, *Tíu þorskastríð*, um fiskveiðideilur Íslendinga langt aftur í aldir og allt fram á lok síðustu deilunnar við Breta 1976. Samninginn telur Björn hafa táknað „uppjöf og ósigur dönsku stjórnarinnar í

¹ Jón Þ. Þór: *Landhelgi Íslands 1901-1952*, bls. 16.

² Gunnlaugur Þórðarson. „Landhelgin og forn réttur Íslendinga.” *Sjómannaþingið Víkingur*, (1951), bls. 262-266.

landhelgismálinu” og bætir því við að danska ríkisstjórnin „virðist hafa reynt að fela niðurlæginguna og þukrast með samninginn.”³ Sú fullyrðing Björns um að danska stjórnin hafi vísvitandi leynt samningnum fyrir Íslendingum er röng. Vissulega liðu um tvö ár þangað til samningurinn var gerður opinber, með auglýsingu í stjórnartíðindum⁴, en eins og Jón Þ. Þór hefur bent á í bók sinni, *Breskir togarar og Íslandsmið*, þá var þingheimi ljós tilvist hans og innihald. Þannig bendir Jón á að Guðlaugur Guðmundsson, þingmaður Vestur-Skaftafellssýslu, fagni því í þingræðu 1901 að samningar skildust hafa náðst milli Dana og Breta.⁵ Björn Kristjánsson, þingmaður Gullbringu- og Kjósarsýslu, sagði í ræðu á Alþingi 1903 að „þessi samningur getur ekki komið að liði nema að strandgæzlan sé í lagi ...”⁶ Skilja mætti orð hans að honum hugnast samningurinn en fylgja þurfi eftir með framkvæmd hans. Annars spunnust engar umræður um samninginn á Alþingi eða í landsblöðunum. Af þessu „áhugaleysi” Íslendinga má draga þá ályktun að samningurinn hafi alls ekki verið álitinn neinn svika- eða nauðungarsamningur.

Aftur á móti getum við spurt okkur afhverju Danir hafi gefið eftir eldri kröfur um fjöggra mílna landhelgi. Raunin var sú að Danir voru ekki í neinni stöðu til að standa upp í hárinu á heimsveldi Breta. Danir höfðu sjálfir samið um þriggja mílna landhelgi eins og áður hefur verið nefnt.⁷ Danir höfðu tapað Slésvík og Holtsetalandi til Þjóðverja 1864 og því var þeim mjög mikilvægt að halda Bretum góðum, þar sem tilvist danska ríkisins var að nokkru leyti háð þeirri stefnu Breta að viðhalda stöðuleika á meginlandi Evrópu.⁸

Lífseigur hefur orðið sá orðrómur um að samningurinn hafi að einhverju marki ráðist af viðskiptahagsmunum. Samningurinn hefur verið uppnefndur „Flesksamningurinn” og fyrir Dönum hafi vakað að vernda hagsmuni landbúnaðarmarkaðsins á Bretlandi. Engar heimildir hafa fundist sem renna stoðum undir þá fullyrðingu. Jón Þ. Þór hafnar þessum rökum⁹ og Gísli Ágúst Gunnlaugsson stígur varlega til jarðar, í grein

³ Björn Þorsteinsson: *Tíu þorskastríð. 1415-1976*. (Reykjavík, 1976), bls. 201.

⁴ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland*. 1903, A deild, bls. 20.

⁵ Jón Þ. Þór: *Breskir togarar og Íslandsmið*, bls. 144.

⁶ *Alþingistíðindi 1903* B d. 1286.

⁷ Davíð Ólafsson: *Saga landhelgismálsins*, bls. 16.

⁸ Gísli Ágúst Gunnlaugsson: „Hugleiðingar um landhelgissamninginn 1901,” bls. 63-64.

⁹ Jón Þ. Þór: *Breskir togarar og Íslandsmið*, bls. 145.

sinni í *Sögnum* 1983, þar sem hann vill ekki útiloka þann möguleika að viðskiptahagsmunir hafi ráðið nokkru um gerð samningsins.¹⁰

Óánægju með samninginn fer ekki að gæta að ráði fyrir en um og eftir 1920. Helstu vankantar samningsins voru einkum þeir að hann náði ekki til mikilvægra uppeldisstöðva né grunnskólanna. Gegndarlaus veiði erlendra togara, í bland við íslenska, gat ekki gengið til lengdar.

Árið 1919 samþykkti Alþingi þingsályktunartillögu um stækkun landhelginnar. Á þriðja áratugnum komu fram fleiri slíkar tillögur, og árið 1926 hreyfði Pétur Ottesen, þingmaður Borgfirðinga, við uppsögn samningsins frá 1901. Lítið varð þó úr þeim hugmyndum þingmanna Íslendinga um stækkanir og friðanir, þar sem utanríkismál voru í höndum Dana, sem vildu forðast það í lengstu lög að styggja stórveldin.

Um svipað leyti lögðu þeir Pétur og Ólafur Thors, síðar forsætisráðherra, fram hugmynd um að semja skyldi við breska útgerðamenn um friðanir við Ísland, enda verndun fiskistofnanna engu síður mikilvæg fyrir þá en fyrir Íslendinga. Víst þykir að hugmyndir þeirra Péturs og Ólafs mættu litlum áhuga meðal útgerðamanna á Bretlandi.¹¹

Á þriðja áratug 20. aldar var mikil vakning meðal Íslendinga um mikilvægi þess að vernda grunnskólann og uppeldisstöðvarnar við Ísland. Baráttan fyrir bættri landhelgisgæslu hafði þó staðið yfir í lengri tíma. Íslendingar höfðu gert tilraunir með sína eigin strandgæslubáta, svo og höfðu sýslumenn lagt lóð sín á vogaskálarnar í baráttunni við landhelgisbrjóta. Það gekk þó ekki alltaf slysalaust, eins og sannaðist þegar Hannes Hafstein reyndi að hafa hendur í hári lögbrjóts á Vestfjörðum.

Dönsku varðskipin voru gjarnan sökuð um linkind og dugleysi. Þó kom það fyrir að dugmiklir danskir varðskipsherrar gengu vasklega fram á miðunum. Einn þeirra, G. Shack, varð landsfrægur fyrir framgöngu sína sumarið 1905 þegar hann tók 22 togara

---

¹⁰ Gísli Ágúst Gunnlaugsson: „Hugleiðingar um landhelgissaminginn 1901,” bls. 64-65.

¹¹ Jón Þ. Þór: *Landhelgi Íslands 1901-1952*, bls. 17-21 og 30-31.

í landhelgi. Um mitt sumar lét hann af störfum, sökum heilsubrest sögðu opinberar tilkynningar, en sökum árverkni töldu Íslendingar.¹²

Danir fóru með vörslu landhelginnar samkvæmt Sambandslagasamningnum 1918. Árið 1920 réðst Björgunarfélagið í Vestmannaeyjum í kaup á togaranum *Thor*, þá 21 árs gömlum, til landhelgigæslu og björgunarstarfa. Rekstur *Þórs*, eins og hann var nefndur, gekk erfiðlega fjárhagslega, og fór svo að Landssjóður keypti skipið árið 1926 og gerði það sjálft út sem gæslu- og björgunarskip. Sumurin áður hafði landssjóður tekið á leigu smáa vélbáta. Sú tilhögun reyndist þó ekki slysalaus. Eiríkur Kristófersson, síðar skipherra, réðst sem háseti á vélbátinn *Enok* sumarið 1924. Í endurminningum sínum segir hann frá því þegar tilraun til að koma breska togaranum *Lord Carson* til hafnar fyrir landhelgisbrot, endaði með því að Einar Kristófersson var handsamaður af áhöfn breska togarans og fluttur alla leið til Hull.

Árið 1925 samþykkti alþingi smíði nýs varðskips. Það var smíðað í Danmörku og var fullbúið 1926 og hlaut það nafnið *Óðinn*¹³. Sama ár hafði svo ríkisstjórnin gengið frá kaupum á *Þór* sem áður segir. Þriðja skipið bættist svo við 1929, en það hlaut nafnið *Ægir*. Tilkoma þess skips þótti nokkur bylting, þar sem *Ægir* hentaði betur til gæslustarfa en hinn smái *Óðinn*, og togarinn *Þór*. „*Gamli*” *Þór* strandaði í Húnaflóa 1929. Í hans stað var keypt til landsins nýtt skip frá Þýskalandi, 1930, og hlaut það nafnið *Þór*, og var stundum kallað „*Mið*” *Þór*.¹⁴ Gamli *Óðinn* var seldur til Svíþjóðar 1935 og í staðinn var nýr trébátur smíðaður á Akureyri 1939.¹⁵ Hlaut hann einnig nafnið *Óðinn*. Þótt Íslendingar hefðu þar með tekið að sér landhelgigæslu, þá höfðu Danir áfram skip við gæslu allt til ársins 1939.¹⁶

Árið 1930 stóð Þjóðarbandalagið (League of Nations) fyrir hafréttarráðstefnu í Haag. Niðurstaða ráðstefnunar varð svo sem ekki mikil ef frá er skilin könnun sem aðstandendur ráðstefnunnar stóðu fyrir. Alls voru 35 ríki, þar á meðal Ísland, beðin álits um stærð landhelgi. Sautján af þessum 35 ríkjum töldu að landhelgin ætti að teljast stærri en þrjár mílur. Flest voru þó frá Suður-Ameríku, eða lágu að innhöfum,

¹² Björn Þorsteinsson: *Tíu Þorskastríð*, bls. 202-203.

¹³ Björn Þorsteinsson: *Tíu Þorskastríð*, bls. 211-212.

¹⁴ Eiríkur Kristófersson: *Á stjórnþallinum*, bls. 176.

¹⁵ Höskuldur Skarphéðinsson: *Sviðingar á sjávarslóð. Minningar*. (Reykjavík, 1990), bls. 14.

¹⁶ Jón Þ. Þór: *Landhelgi Íslands 1901-1952*, bls. 37.

og það sem kannski skipti mestu máli var að stórveldin, Bretland, Frakkland, Þýskaland og Bandaríkin lýstu yfir stuðningi við þriggja mílna landhelgi.¹⁷

Þó lítið hafi komið úr ráðstefnunni 1930 gaf hún íslenskum ráðamönnum vísbendingu um að Íslendingar væru alls ekki einir á báti hvað stærð landhelgi varðaði. Á þriðja og fjórða áratug 20. aldar fluttu alþingismenn fjölmargar tillögur um friðanir á fiskistofnunum við Ísland. Rannsóknir vísindamanna, bæði íslenskra og erlenda, studdu grun manna að óheft veiði kæmi til með að skaða stofnstærðir við Ísland, og afar mikilvægt væri að vernda uppeldisstöðvarnar við Íslandsstrendur.¹⁸

Á Alþingi 1936 báru þeir sjálfstæðismenn Ólafur Thors og Pétur Ottesen fram þingsályktunartillögu um friðun Faxaflóa. Eins og áður hefur verið komið inn á þá heimilaði samningurinn frá 1901 ekki að Faxaflói teldist innan landhelgi, sökum þess að hann var breiðari en 10 mílna viðmiðið. Í Faxaflóa var að finna afar mikilvæg mið, sem brýnt var að vernda fyrir ofveiði. Árið 1937 var haldin ráðstefna í London þar sem ræddar voru takmarkanir á möskvastærðum netja og lágmarkslengd á veiddum fiski. Íslendingar sendu á ráðstefnuna sendinefnd, og bar hún fram tillögu sem miðaði að friðun Faxaflóa. Var hún samþykkt og vísuð til umfjöllunar af hálfu Alþjóðahafrannsóknarráðinu¹⁹, sem skipaði níu manna sérfræðinganefnd. Nefndin kom saman í Reykjavík 1939, og lagði fram afar róttækar verndunaraðgerðir sem kváðu m.a. á um alþjóðlega tilraun um lokun á uppeldissvæðum á Faxaflóa, ennfremur bann við veiðum með botnvörpu og dragnót á þeim slóðum og í þriðja lagi að þessi tilraun skyldi standa yfir í 15 ár til að byrja með²⁰. Ekkert varð úr framkvæmd þessa um sinn, enda braust út styrjöld í Evrópu í september 1939. Afdrif þessa máls verða svo tekin fyrir í næsta kafla.

Heimildir:

Alþingistíðindi 1901

---

¹⁷ Sama heimild, bls. 36.

¹⁸ Davíð Ólafsson: *Saga landhelgismálsins*, bls. 19.

¹⁹ Jón Þ. Þór: *Landhelgi Íslands 1901-1952*, bls. 33.

²⁰ Davíð Ólafsson: *Saga landhelgismálsins*, bls. 26.

Alþingistíðindi 1903

www.althingi.is. Heimasíða alþingis.

Björn Þorsteinsson: *Tíu þorskastríð. 1415-1976.* (Reykjavík, 1976)

Davíð Ólafsson: *Saga landhelgismálsins. Baráttan fyrir stækkun fiskveiðilögsögunnar í 12 mílur.* (Reykjavík, 1999)

Eiríkur Kristófersson: *Á stjórnvallinum. Saga Eiríks Kristóferssonar.* (Akureyri, 1959)

Gísli Ágúst Gunnlaugsson: „Hugleiðingar um landhelgissaminginn 1901.” *Sagnir-Tímarit sagnfræðinema IV* (1984)

Gunnlaugur Þórðarsson. „Landhelgin og forn réttur Íslendinga.” *Sjómannablaðið Víkingur*, (1951)

Höskuldur Skarphéðinsson: *Sviftingar á sjávarslóð. Minningar.* (Reykjavík, 1990)

Jón Þ. Þór: *Breskir togarar og Íslandsmið 1889-1916.* (Reykjavík, 1982)

Jón Þ. Þór: *Landhelgi Íslands 1901-1952.* (Reykjavík, 1991)

Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1903